

הסוגיא הרביעית: 'בעלי מומין' (מד ע"א)

[1] אמר ריש לקיש: כהנים בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח כדי לצאת בערבה.	א. דו-שיח קצר
בין ריש לקיש
לרבי יוחנן
[2] אמר ליה רבי יוחנן: מי אמרה?	
[3] מי אמרה? הא איהו אמר!	ב. פירוש עורך
הסוגיא לדברי
רבי יוחנן
[4] דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה וניסוך המים – הלכה למשה מסיני!	
[5] אלא: מי אמרה בנטילה, דלמא בזקיפה? מי אמרה בבעלי מומין, דלמא בתמימים?	

מסורת התלמוד

[2-1] ירושלמי סוכה ד ג, נד ע"ג. [1] כהנים בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח – הנגידו משנה כלים א ט. [2] מי אמרה – השוו תוספתא מעשר שני א יד (מהד' ליברמן, עמ' 247, "מי אמר"); ברכות נג ע"ב (וכן רבים: "מי אמר" במובן "האם אמר"); לעיל, מד ע"א (פרק ד, סוגיא ג, 'ערבה', [18]), "מאן לימא לן". [3] השוו להלן, מד ע"א (פרק ד, סוגיא ה', 'נביאים', [3]). [4] ירושלמי סוכה ג א, נד ע"ב; לעיל, מד ע"א (פרק ד, סוגיא ג, 'ערבה', [39]); להלן, מד ע"א (פרק ד, סוגיא ה', 'נביאים', [3]). עשר נטיעות – משנה שביעית א ו. וניסוך המים – משנה סוכה ג ט. [5] מי אמרה בנטילה דילמא בזקיפה – השוו לעיל, מד ע"א (פרק ד, סוגיא ג, 'ערבה', [18]), "מאן לימא לן דערבה בנטילה, דילמא בזקיפה?". דלמא בתמימים – השוו ירושלמי סוכה ד ג, נד ע"ג ("כשירים היו").

רש"י

כהנים בעלי מומין אף הם דוחקים ונכנסין להקיף ברגליהם וערבה בידם, ואי אפשר להקיף שלא יכנסו בין האולם למזבח, וכל השנה אסורים ליכנס שם, כדאמרינן במסכת כלים בפרק ראשון. מי אמרה השתא סלקא דעתך דהכי קאמר: מי אמרה שהיא חובה, וקאמר לצאת בה ידי חובה, ולהכי פריך: מאן אמרה, בתמיה. מי אמרה בנטילה ותהא חובת כהנים, דקאמר לצאת. דלמא בזקיפה וכהן אחד זוקפה על ידי הכל, ואין חובה על כולם.

תקציר

סוגיא זו פותחת במימרא של ריש לקיש ולפיה היתר מיוחד ניתן לכהנים בעלי מומים להתקרב למזבח לצורך טקס הערבה. רבי יוחנן מפקפק בהלכה זו, להפתעת בעל הגמרא המזהה את העמדה שלפיה מצוות ערבה מן התורה עם רבי יוחנן, ומצפה ממנו שיתמוך בהרחבת ההשתתפות במצווה זו. התנגדותו של רבי יוחנן מוסברת כך: אין סיבה להתיר לבעלי מומים להתקרב למזבח לצורך מצוות ערבה, שהיא אמנם מדאורייתא אך איננה חובה אישית המוטלת על כל כוהן וכוהן ליטול ערבה, וכוהנים שאינם בעלי מומים יכולים לזקוף את הערבות מסביב למזבח.

השוואה למקבילה בירושלמי סוכה ד ג, נד ע"ג, מבהירה שעמדת ריש לקיש מבוססת על חומר תנאי. הסוגיא בירושלמי פותחת במקור לא מזהה הכולל שתי מילים בלבד, "ובעלי מומין". ריש לקיש מסיק מכך שכוהנים בעלי מומים נכנסו בין האולם ולמזבח, אך רבי יוחנן מסביר "כשרים היו". לפי הפירוש המוצע כאן, המקור "ובעלי מומין" הנו ברייתא, המוסבת על משנה מעילה ג ז, ולפיה לקחו זקני כהונה מן הערבות שמסביב למזבח ללולביהם. הברייתא מוסיפה שכן נהגו גם כוהנים בעלי מומים. ריש לקיש מסיק מכאן שהאיסור שבויקרא כא כג אינו איסור מוחלט, ובעלי מומים נכנסים בין האולם ולמזבח לצורך פינוי הערבות, ונותנים אותן ללולביהם. כיוצא בזה מסביר ריש לקיש את עמדת התנא רבי אליעזר בירושלמי יומא ב א, לט ע"ב-ע"ג ובבבלי יומא כג ע"ב כך שכוהנים בעלי מומים יכולים לעסוק בתרומת הדשן מעל המזבח. רבי יוחנן מחמיר בעניין שיתופם של כוהנים בעלי מומים הן בתרומת הדשן מעל המזבח הן בפינוי הערבות מעל המזבח.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

בסוגיא זו רב הנסתר על הנגלה. היא פותחת בהלכה של ריש לקיש: "כהנים בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח כדי לצאת בערבה", הלכה שהיא תמוהה מכמה סיבות:

1. מקרא מפורש אוסר על כהנים בעלי מום להתקרב למזבח: "אך אל הפרכת לא יבא ואל המזבח לא יגש כי מום בו, ולא יחלל את מקדשי כי אני ה' מקדשם" (ויקרא כא כג). וכפשוטו של מקרא זה שנינו במשנה מפורשת: כלים א ט. וזה לשון המשנה, שם, ו-ט:

[ו] עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... [ז] עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה... [ח] לפני מן החומה מקודש מהם... החיל מקודש ממנו... עזרת נשים מקודשת ממנו, שאין טבול יום נכנס לשם, ואין חייבין עליה חטאת; עזרת ישראל מקודשת ממנה, שאין מחוסר כפורים נכנס לשם, וחייבין עליה חטאת; עזרת הכהנים מקודשת ממנה, שאין ישראל נכנסים לשם אלא בשעת צרכיהם: לסמיכה, לשחיטה, לתנופה. [ט] בין האולם ולמזבח מקודש ממנה, שאין בעלי מומין ופרועי ראש נכנסים לשם; ההיכל מקודש ממנו, שאין נכנס לשם שלא רחוק ידיים ורגלים; קדש הקדשים מקודש מהם, שאין נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכפורים בשעת העבודה. אמר רבי יוסי: בחמשה דברים בין האולם ולמזבח שוה להיכל: שאין בעלי מומין ופרועי ראש ושתויי יין ושלא רחוק ידיים ורגלים נכנסים לשם, ופורשין מבין האולם ולמזבח בשעת הקטרה.

אמנם קיימת אי בהירות מסוימת בעניין גבולות האזור 'בין האולם ולמזבח'. לפי המשניות שהובאו לעיל, השטח שבין עזרת ישראל להיכל מחולק לשני אזורים בלבד: עזרת כהנים ו'בין האולם ולמזבח', ובעלי מום נכנסים לאזור הראשון אבל לא לשני. אבל לפי משנה מידות ה א, השטח הזה מחולק לשלושה אזורים: מקום דריסת הכהנים, המזבח ו'בין האולם ולמזבח':

כל העזרה היתה אורך מאה ושמונים ושבע על רחב מאה ושלושים וחמש. מן המזרח למערב מאה ושמונים ושבע: מקום דריסת ישראל – אחת עשרה אמה; מקום דריסת הכהנים – אחת עשרה אמה; המזבח – שלשים ושתים; בין האולם ולמזבח – עשרים ושתים אמה; ההיכל – מאה אמה; ואחת עשרה אמה לאחורי בית הכפורת.

מה דינו של השטח המכונה במשנה מידות 'המזבח'? שטח זה כלל לא רק את המזבח עצמו אלא גם את כל השטח שבין אחת עשרה האמות של עזרת הכהנים ועד ל'בין האולם ולמזבח', דהיינו: אזור של מאה ושמונים ושבע אמות על שלושים ושתיים אמות, כולל המזבח עצמו, שטח העזרה מצפון למזבח ואזור הכבש מדרום למזבח. האם שייך אזור זה לעזרת הכהנים – שהוא מקום דריסת כהנים, ואפילו כהנים בעלי מום – או שמא 'בין האולם ולמזבח' היינו עד למזבח ועד בכלל, וכפי שמשמע מויקרא כא כג? בכל מקרה, נראה שהקפת המזבח ואף זקיפת הערבות או חיבוטן בצדו המערבי של המזבח היו דורשות כניסה אל 'בין האולם ולמזבח', שהרי בצעדו ממערב למזבח במסגרת ההקפה או בזקופו ערבות בצדו המערבי של המזבח עומד הכהן בעל המום בהכרח 'בין האולם ולמזבח'.¹

2. הביטוי 'כדי לצאת בערבה' אינו מובן. הרי ממה נפשך: אם אכן מצוות ערבה היא 'מצווה שבגופו' שבה 'חייבים' כל ישראל, אזי היה על ריש לקיש לקבוע שגם ישראלים, ולא רק כהנים בעלי מומים, נכנסים בין האולם למזבח כדי 'לצאת בערבה'. ואכן, ביספר ירושלמי שרווח באשכנז נאמר שכהנים, לוויים וישראלים מקיפים את המזבח בסוכות, ומקצת חוקרי זמננו אף סבורים שזו היתה ההלכה המקורית. אך כפי שהראינו לעיל,² כל ישראל יצאו ידי חובת מצוות ערבה בערבה שבלולב, ומצוות ערבה בין האולם למזבח נתפסה כחלק מהעבודה שהכהנים עשו למען העם, וכל הנעשה בערבה בין האולם למזבח נעשה על ידי כהנים. וכך עולה גם מדברי ריש לקיש, המתייחס לכהנים בעלי מום בלבד ולא לישראלים. אולם אם אכן מדובר במצווה ציבורית ולא במצווה שבגופו, מדוע היה צורך להתיר לכהנים בעלי מום להיכנס בין האולם למזבח כדי 'לצאת' בערבה?

3. גם אם נמצא פתרון לשאלה הקודמת, ונעמוד על משמעות הביטוי 'כדי לצאת בערבה', מדובר בביטוי מוקשה מצד הלשון, שכן הביטוי המתבקש הוא 'כדי לצאת ידי ערבה' או כיוצא בזה. 'לצאת בערבה' פירושו לצאת ידי חובה אחרת כלשהי באמצעות הערבה, ולא לצאת ידי חובת מצוות ערבה.³

4. כיצד שימר ריש לקיש מסורת מימי הבית שלא היתה מוכרת לרבו, רבי יוחנן, ושאלו לה כל הד בספרות חז"ל, מסורת שיש בה לכאורה משום עקירת דבר מן התורה?
ניכר שהמשך הסוגיא מכון לדחות את דברי ריש לקיש כחסרי בסיס, מן השיקולים שהבאנו. אולם גם ההמשך אינו מובן כל צרכו:

5. רבי יוחנן מקשה על דברי ריש לקיש: "מי אמרה". בעברית ובלשון אמוראי ארץ ישראל משמעות ביטוי זה היא כמשמעות הביטוי 'מאן אמרה' בבבלי, כלומר: מי אמר את ההלכה הזו? אבל הרי נאמר במפורש שריש לקיש אמרה!⁴

6. וכך ככל הנראה מתכוון בעל הסוגיא להקשות על קושייתו של רבי יוחנן בפיסקא [3]: "מי אמרה?! הא איהו [ריש לקיש] אמרה!". אלא שגם קושיא מובנת זו של בעל הסוגיא לא מוצאת מנוח בסוגיא, והקושיא הפשוטה שהקשה בעל הגמרא על קושייתו של רבי יוחנן כנגד ריש לקיש [3] 'זוכה' אף היא לסרבול מיותר על ידי רובד נוסף לכאורה בדיון התלמודי, ומסבירים ש"הא איהו אמר" מתכוון לא לריש לקיש אלא לרבי יוחנן, "דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים הלכה למשה מסיני" [4]. מעבר לכך ששאלה פשוטה ומתבקשת: "הא איהו [ריש לקיש] אמרה",

1 אלא אם כן נניח שביטוי זה לאו דווקא, ואם הותר לכהן בעל מום להיכנס לאזור 'המזבח' לצורך כלשהו אין מקפידים על כך אם יעמוד גם ליד צדו המערבי של המזבח, ואין דבר זה נקרא כניסה אל 'בין האולם ולמזבח'. וראו להלן בסמוך.

2 בדיון בסוגיא ג, 'ערבה', מדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה: מצוות ערבה בספרות התנאים', ובהערה 20 שם; ראו גם בעיוני הפירוש לפיסקא [6] שם, והערה 50 שם. וראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [1].

3 או אולי משמשת כאן המילה 'לצאת' במובן המילולי: "כהנים בעלי מומין נכנסים בין האולם ולמזבח כדי לצאת [שוב מן האזור הזה] בערבה", כלומר: כשהם מחזיקים בערבה.

4 אפשר היה לפרש שהבבלי מוסר את דברי רבי יוחנן "מי אמרה" בארמית בבליית, ושמשמעותם היא "האם אמרה?", וכפי שמצאנו פעמים רבות בבבלי, בין היתר בצירוף 'אימור דאמר ... ב... ב... מי אמר', אבל גם כביטוי בפני עצמו, במובן: "הייתכן שפלוגי אמר את המיוחס לו?". אולם במקרה זה לא היה צריך לומר "אמר ליה רבי יוחנן" אלא "אמר רבי יוחנן", שכן לפירוש זה, רבי יוחנן מתייחס לריש לקיש בגוף שלישי: "האם הוא [ריש לקיש] אמר אותה?".

סובכה כאן שלא לצורך, במתכונת החדשה השאלה אינה מובנת: מה לדברי רבי יוחנן משום רבי נחוניה איש בקעת בית חורתן ולדברי ריש לקיש בעניין בעלי מום?

7. ואכן, כך מקשה/משיב בעל הסוגיא. בפיסקא [5] הוא מסביר ששאלת רבי יוחנן "מי אמרה" פירושה: גם אם מצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני, מי אמר שמקיימים אותה בנטילה, שהיא מצווה שבגופו? אולי מקיימים אותה בזקיפה – מצווה הנעשית בעבור העם על ידי הכהנים – ואז אין צורך בכך שכל יחיד ויחיד – כהן תמים, כהן בעל מום או ישראל – ייכנס בין האולם למזבח כדי לזקוף את הערבה. ואם במצווה ציבורית מדובר, מי אמר שניתן לקיימה באמצעות כהנים בעלי מום? הרי מן הסתם דינה כשאר עבודות הקודש הנעשות בין האולם למזבח, שדין בכהנים תמימים! פסקא זו מתפקדת בשני תפקידים בסוגיא. היא דוחה את דחיית דברי רבי יוחנן המובאת בפיסקאות [3-4], והיא גם מסבירה את דברי רבי יוחנן המובאים ב-[2] על דרך 'חסורי מחסרא'. רבי יוחנן לא התכוון לשאול "מי אמרה", שהרי ברור שרבי יוחנן הוא שמסר שמצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני, ושריש לקיש הוא שמסר שכהנים בעלי מום נכנסים בין האולם למזבח כדי לקיים מצווה זו, אבל מניין לריש לקיש הלכה זו? ושאלה זו היא כל כך פשוטה ומתבקשת עד שקשה להבין היכן כשל בעל הסוגיא ומדוע היה לו צורך בשלבים כה רבים כדי לפענחה.

כברת דרך לקראת פתרון קושיות אלו ניתן ללכת באמצעות עיון במקבילה שבירושלמי סוכה ד ג, נד ע"ג:

תני: ובעלי מומין.

רבי שמעון בן לקיש בעא קומי רבי יוחנן: בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח?

אמר ליה: כשירים היו.

מן הירושלמי עולה שריש לקיש לא המציא הלכה זו, אלא להפך: הוא שהקשה על ברייתא המתירה לכאורה לבעלי מום להיכנס בין האולם למזבח, ורבי יוחנן הסביר לו שכהנים אלו כשרים היו להיכנס לשם. יש מפרשים שלפי רבי יוחנן בעלי מום היו כשרים לזקוף ערבות מסביב למזבח,⁵ ויש מפרשים שרבי יוחנן דוחה את הברייתא ומסביר שהכהנים שנכנסו בין האולם למזבח לא היו בעלי מום כלל כפי שמשמע מן הברייתא, אלא כשרים, כלומר: תמימים.⁶

והגם שסוגיית הירושלמי מובנת יותר מסוגיית הבבלי, עדיין נותרו כמה שאלות:

1. באיזה הקשר נאמרו המילים 'בעלי מומין' המובאות בראש הסוגיא כברייתא?

2. אם דברי רבי יוחנן: "כשירים היו", פירושם שלצורך זה בעלי מום היו כשרים להיכנס בין האולם למזבח, אזי חזרנו לקושיות שהעלינו בנוגע לבבלי: מדוע התירו לבעלי מום להיכנס בין האולם למזבח לצורך זה?⁷ הרי לא מדובר במצווה שבגופו. ואם אכן סבורים התנא של הברייתא ורבי יוחנן שמדובר במצווה שבגופו, יש להתיר גם לישראלים להיכנס!

3. אם פירוש דברי רבי יוחנן: "כשירים היו", הוא: "תמימים היו", ויש בהם כדי לדחות את ההלכה שבברייתא, על סמך מה דוחה האמורא רבי יוחנן הלכה תנאית?

4. בכל צורה שלא נפרש את הסוגיא שבירושלמי עדיין יקשה להבין כיצד התגלגל העניין להצעת הדברים שבבבלי, ומה משמעה של הסוגיא שבבבלי.

נתחיל מן הברייתא הקטועה שבירושלמי: 'בעלי מומין'. קשה מאוד לומר שהיא צוטטה ממקבילה למשניות ה-ז בפרקנו, הדנות במצוות ערבה, או ממקבילה לתוספתא סוכה ג א שבה מוזכר חיבוס ערבה בשבת. בכל שלב שבו ננסה להכניס מילים אלו לתיאור הדברים במשנתנו או

5 ראו פני משה, ד"ה א"ל כשרים היו; קרבן העדה, ד"ה כשרים היו, פירוש ראשון. לפי קרבן העדה, הכהנים בעלי המום לא הקיפו את המזבח, אלא זקפו את הערבה בצדו המזרחי של המזבח, ולצד זה של המזבח היתה להם גישה מעורת הכהנים, שאליה מותר היה להם להיכנס. ראו לעיל, ליד הערה 1.

6 הפירוש השני בקרבן העדה שם.

7 ופירוש קרבן העדה (הערה 5 לעיל), שלפיו כהנים בעלי מום הורשו לזקוף ערבות בצדו המזרחי של המזבח, גם הוא אינו מספק, משום שאז העיקר חסר מהברייתא שבירושלמי ומדברי רבי יוחנן שם.

בתוספתא ייווצרו קשיים נוספים. למשל, אם נניח שהובא במקור תנאי כלשהו ששלוחי בית הדין שירדו למוצא וליקטו מרביות של ערבה היו כהנים בעלי מום, מניין לו לריש לקיש שבעלי מום אלו הם שהכניסו את הערבות בין האולם למזבח? ומה אפוא פשר תשובתו של רבי יוחנן "כשירים היו"? ואם נניח שבמקור תנאי כלשהו הובא שדווקא כהנים בעלי מום זקפו את הערבות מסביב למזבח, או חבטו בהן, או הקיפו את המזבח בכל יום פעם אחת ושבע פעמים בשביעי של ערבה, היה על הירושלמי להביא מובאה נרחבת יותר של הדברים כדי שנבין במה מדובר, ועדיין אין זה ברור מדוע דווקא בעניין זה השתתפו כהנים בעלי מום ונכנסו בין האולם למזבח, ומדוע נפסלו לכך ישראלים, ומה פשר דברי רבי יוחנן: "כשירים היו".

אין זה סביר אפוא להניח שהברייתא הקטועה 'ובעלי מומין' עסקה באופן ישיר בטקס הבאת הערבות ממוצא למזבח. הקשר אפשרי לברייתא הוא משנה מעילה ג ז:

המים שבכד של זהב – לא נהנין ולא מועלין. נתנו בצלוחית – מועלין בהם. ערבה – לא נהנין ולא מועלין. רבי אלעזר ברבי צדוק אומר: נותנין היו ממנה זקנים בלולביהם.

משנה זו עוסקת באביזרים של שתי עבודות המקדש הקשורות בסוכות המתוארות במשנה סוכה פרק ד, שמוצאן אינו ברור כל צרכו, ושיוחסו להלכה למשה מסיני. לפי משנה סוכה ד ט, בערב שבת חול המועד סוכות היו ממלאים חבית של זהב במי השילוח, ובשבת היו מעבירים מים אלו לצלוחית ששימשה לניסוך המים על גבי המזבח. כל זמן שהמים היו בחבית הם לא קודשו לעבודה. אסור היה ליהנות מהם, אבל אם נהנה מישהו מהם – לא היתה בכך מעילה. לאחר שהועברו המים לצלוחית – אסור היה ליהנות מהם והיתה בהם משום קדושת העבודה. דין הערבות שזקפו על גבי המזבח היה כדין המים שבחבית של זהב: אסור היה ליהנות מהן, אבל לא היתה בהן משום מעילה. אולם לפי רבי אליעזר ברבי צדוק, זקנים היו לוקחים את הערבות הללו מעל גבי המזבח ומשתמשים בהן כערבות בלולביהם.

מכיוון שאסור לזרים להתקרב למזבח, הדעת נותנת שזקנים אלו היו זקני כהונה. ניתן לפרש שהם זכו ליטול ערבות מעל גבי המזבח מחמת כבודם כזקני כהונה, אבל ניתן גם לפרש שמטעמי נוחות, זקני הכהונה, שלא יכולים היו להשתתף בלקיטת הערבות במוצא ובהבאתן למזבח, ולכן טרם יצאו ידי חובת לולב וערבה, נהגו לקחת ערבות ללולביהם לאחר שזקפו על גבי המזבח. ואפשר גם שרצו לכבד זקני כהונה, שלא נהגו להשתתף בעבודה באופן שוטף מחמת זקנותם, ולכן זיכו אותם בפינוי המזבח מערבות, ובעקבות זאת זכו כהנים אלו ליטול ערבות מעל גבי המזבח עם לולביהם. ואם כן, ייתכן שהברייתא 'ובעלי מומין' הוסיפה שאין מדובר בזקנים בלבד אלא גם בכהנים בעלי מום שמחמת נכותם לא השתתפו בתהלוכה ממוצא ומחמת פסולם לא השתתפו בהקפת המזבח, ואף הם כובדו בפינוי הערבות מעל גבי המזבח – השתתפות שאינה עבודה של ממש אלא זכות יפה. וכדרך מקצת הברייתות המקבילות למשניות שמצאנו בתוספתא או בתלמודים, ברייתא זו היתה זהה בלשונה ללשון משנה מעילה ג ז, בתוספת המילים 'ובעלי מומין', דהיינו: "רבי אליעזר ברבי צדוק אומר: נותנין היו ממנה זקנים ובעלי מומין בלולביהן".

אמנם אין בנמצא בידינו תלמוד ירושלמי על סדר קדשים, אולם ייתכן שסוגיית הירושלמי היתה מוסבת במקורה על המשנה ההיא, שהובאה בסוגיית הירושלמי סוכה משום שהיא מאוד רלוונטית לענייננו, וכדרך המשניות המובאות בלשון 'תמן תנינן'. בכל מקרה, יש להניח שמתייחסים כאן למשנה ההיא ו/או לברייתא המוסבת עליה אגב הדיון בעניין ערבה כאן, אלא שבשלב מסוים, תוך כדי עריכת הסוגיא שבירושלמי או לאחר מכן, הושמט משום מה לשון המשנה, וכפי שמצאנו במקומות אחרים משניות וברייתות מהותיות לדיון התלמודי שלפעמים הושמטו מסוגיות הירושלמי.⁸ כך נוצר הרושם כאילו הברייתא 'ובעלי מומין' צוטטה באופן מקוטע מאוד, עד כדי כך שאנו תוהים כיצד הרשה לעצמו עורך הסוגיא לצטט קטע כה קצר מהברייתא כשהקשר אינו מובן. אבל למעשה אין הדבר כן, שהרי במקור צוטטה הברייתא

8 ראו ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלוי תר"ל, לו ע"א-ע"ב; ל' מוסקוביץ, "עוד על הברייתות החסרות" בירושלמי, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 61 (1995), עמ' 21-1, וציטוטים שם, עמ' 2, הערה 6.

בלשון 'תני' לאחר המשנה שהובאה בלשון 'תמן תנינן' או כיוצא בו, ומובנה ברור מאוד בהקשר זה.

ברם הבדל גדול יש בין הדין שבמשנה לזה שבברייתא. בעוד שלפי דברי רבי אליעזר ברבי צדוק במשנה, זקני כהונה שמותר להם להיכנס בין האולם למזבח נטלו את הערבות מעל גבי המזבח כדי ליתנן בלולביהם, הרי שהברייתא מוסיפה שגם כהנים בעלי מום, שלפי משנה כלים א ט אסור להם להיכנס בין האולם למזבח, נטלו את הערבות מעל גבי המזבח. ההבדל בין כהנים זקנים לכהנים בעלי מום מפורש בתוספתא חולין א טז:

כהנים, משיביאו שתי שערות, ואפילו הן זקנים⁹ – כשרים. והמום פוסל בהן. הלויים, מבן שלשים שנה ועד בן חמשים שנה – כשרים, ואין המום פוסל בהן. נמצאת אומר: כשר בכהנים פסל בלויים, כשר בלויים פסול בכהנים. במה דברים אמורים? באהל מועד שבמדבר, אבל בבית עולמים אין הלויים נפסלין אלא בקול.

וכן מצאנו במשנה חולין א ד: "כשר בכהנים פסול בלויים, כשר בלויים פסול בכהנים". לאור הבחנה זו שבין כהנים זקנים לכהנים בעלי מום, מקשה ריש לקיש על הברייתא שלפיה אף כהנים בעלי מום נוטלים ערבות מעל גבי המזבח: "בעלי מומין נכנסין בין אולם למזבח?!", ורבי יוחנן עונה לו: "כשרים היו", כלומר לצורך זה כשרים היו בעלי מום להיכנס בין האולם למזבח.

וכיוצא בזה מצאנו שרבי יוחנן וריש לקיש מכשירים שניהם כהנים בעלי מום לעבודה אחרת המתרחשת בין האולם למזבח, שאף היא עניינה סילוק פסולת מהעבודה מעל גבי המזבח: הוצאת הדשן. וכך אומר רבי אלעזר בנוגע לפסוק "ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה אל מקום טהור" (ויקרא ו ד) בספרא צו פרק ב סימן ו (מהד' וייס, ל ע"א-ע"ב):

ופשט ולבש – יכול כמצות יום הכפורים היה פושט ולובש? ת"ל: בגדיו בגדים – מקיש בגדים שפושט לבגדים שלובש: מה בגדים שלובש, הראויים למלאכתו, אף בגדים שפושט, הראויים למלאכתו. א"כ, למה נאמר: אחרים? פחותים מהם. ר' אלעזר אומר: אחרים והוציא את הדשן – לימד על בעלי מומים שיהו כשירים להוציא את הדשן.

רבי יוחנן וריש לקיש מתייחסים במפורש למחלוקת זו בין תנא קמא לרבי אלעזר בבבלי יומא כג ע"ב. ריש לקיש סבור שגם תרומת הדשן כשרה בבעל מום לרבי אלעזר, ואילו רבי יוחנן סבור שרבי אלעזר התייחס להוצאת הדשן דווקא, ולא לתרומת הדשן. וריאציה על מחלוקת זו מצאנו בירושלמי יומא ב א, לט ע"ב-ע"ג, אלא ששם אין מצטטים את מדרש ההלכה במלואו, ושם נאמר שלדעת רבי יוחנן, תנא קמא פוסל בעלי מום בין להוצאת הדשן בין לתרומתו, ולדעת ריש לקיש, תנא קמא פוסל אותם לתרומת הדשן בלבד. כך או כך, לדעת שניהם, רבי אלעזר מכשיר בעלי מום הן להוצאת הדשן הן לתרומת הדשן. על כל פנים, גם לשם הוצאת הדשן היה צורך בכניסה לאזור המזבח, שכן לפי משנה תמיד א ד, מקום צבירת הדשן היה שלושה טפחים ממערב לכבש: "אצל המזבח" (ויקרא ו ג), ואזור זה לא היה בעזרת הכהנים במובן המצומצם.

מכאן ברור שהאיסור על כהנים בעלי מום להתקרב למזבח לא נתפס כאיסור מוחלט, אלא כאיסור להתקרב למזבח לשם ביצוע עבודה שהם פסולים לעשותה. אולם הוצאת הדשן, ואולי אף תרומת הדשן, שהן עבודות שאינן נעשות בבגדי כהונה אלא בבגדים אחרים, והן בעיקר פעולות של פינוי פסולת לאחר העבודה ולא עבודה של ממש, כשרות בבעלי מום, ולצורך זה יש

9 במקבילה לברייתא זו שבבבלי חולין כד ע"א מצאנו: "כהן, משיביא שתי שערות עד שיוקין כשר לעבודה, ומומין פוסלין בו", ולפי זה, לכאורה גם כהנים זקנים פסולים לעבודה. אולם נראה ש"עד שיוקין" היינו עד ועד בכלל, כלומר: "אפילו זקנים", וכפי שמפורש בתוספתא. בבבלי שם, כד ע"ב, מפרשים: "עד שירתת". על כל פנים, גם אם נפרש שכהן מרתת פסול לעבודה, עדיין אין זה אומר שאסור לו להיכנס בין האולם למזבח. וראו A. Shemesh, "The Holy Angels are in their Council: The Exclusion of Deformed Persons from Holy Places in Qumranic and Rabbinic Literature", *Dead Sea Discoveries* 4 (1997), p. 192.

להם היתר מיוחד, המבוסס על גזרת הכתוב, להיכנס בין האולם למזבח.¹⁰ ונראה שכשם שבעלי מום נחשבו כשרים להוציא את הדשן, ולפי ריש לקיש אולי אף להרימו, כך נחשבו בעלי מום כשרים לפנות את הערבות מעל גבי המזבח בתום טקס זקיפתן, ואף הם זכו כמו הזקנים ליטול ערבות אלו מעל גבי המזבח ולשים אותן בלולביהם. ונראה שהתנא של משנה כלים השאיר בכוונה את מעמד אזור המזבח מעומעם, שכן כניסת בעלי מום לאזור זה נאסרה בדרך כלל, אלא אם כן מדובר בעבודה שהם היו כשרים לה, וכפי שמצאנו במשנה כלים א ח בנוגע לישראלים הנכנסים לעזרת כהנים "בשעת צרכיהם לסמיכה, לשחיטה, לתנופה". זאת ועוד: הברייתא המובאת בתחילת סוגיית הירושלמי, שלפי השערתנו הוסיפה את המילים 'ובעלי מומין' לדברי רבי אלעזר ברבי צדוק במשנה מעילה ג ז, לא הבחינה בין זקנים לבעלי מום, ומכאן שהן זקנים הן בעלי מום נטלו ערבות מעל גבי המזבח מכל הבא ליד, בין מצדו המערבי של המזבח בין מצדו הצפוני, בין מצדו המזרחי בין מצדו הדרומי לצד הכבש. הערבות שהיו זקופות בצדו המזרחי של המזבח, נמצאו, אם נדייק, בעזרת הכהנים המצומצמת שבה היתה לכהנים בעלי מום דריסת רגל, ולכן ניתן היה לפרש את הברייתא כאילו בעלי המום נטלו רק את הערבות שאליהן היתה להם גישה, היינו אלו שהיו זקופות בצדו המזרחי של המזבח. אבל מכיוון שהברייתא לא הבחינה בין זקנים לבעלי מום, הדעת נותנת שהיה מותר לבעלי מום לפנות וליטול ערבות גם מצדו המערבי של המזבח – דבר הדורש לכל הדעות דריסת רגל בין האולם למזבח. על כך הקשה ריש לקיש: "בעלי מומין נכנסין בין אולם למזבח?" ורבי יוחנן השיב לו: אכן כן. לצורך זה "כשירים היו", כמו לצורך הוצאת הדשן, וכפי שהיו נכנסים ישראלים לעזרת הכהנים בשעת הצורך.

ואף על פי שהסוגיא מציגה את קושיית ריש לקיש כשאלה תמימה שעליה משיב רבי יוחנן, נראה ממחלוקת ריש לקיש ורבי יוחנן ביומא שריש לקיש אכן הקל יותר מרבי יוחנן בכל הנוגע לכניסת בעלי מום לאזור המזבח. הדעת נותנת אפוא שלא היתה כאן איבעיא תמימה, אלא ניסיון של ריש לקיש להביא סיוע לעמדתו מעניין ערבה, וכאילו אמר לרבי יוחנן: כלום אין בעלי מום נכנסים לאזור המזבח כדי לפנות את הערבות? מדוע לא ייכנסו כדי לתרום או דשן או להוציאו אפילו לדעת חכמים? ועל כך השיב רבי יוחנן: פינני ערבה אינו עבודה כלל, ולכן "כשירים היו", אבל דישון המזבח הוא סוג של עבודה, וכשירותם של בעלי מום צריכה להיבחן בכל עבודה לגופה, ועל פי מדרשי ההלכה.

ההנחה שלפיה סוגיית הירושלמי מוסבת על דברי רבי אלעזר ברבי צדוק במשנה מעילה ג ז, לא זו בלבד שהיא מספקת הסברים לתופעות שעליהן עמדנו בנוגע לסוגיית הירושלמי, אלא שהיא יכולה גם להסביר כמה מהתופעות המתמיהות שעליהן עמדנו בנוגע לסוגיית הבבלי. נראה שהדיון בין רבי יוחנן לריש לקיש הגיע מארץ ישראל לבבל בהקשרו המקורי, ומוסרי המחלוקת בבבל ידעו שהיא נסבה על משנה מעילה ג ז. הם גם הבינו שאף על פי שהדברים מנוסחים כשאלת ריש לקיש לרבו, פשוטה של הברייתא משקף למעשה את עמדת ריש לקיש עצמו. אך לפי הבנתם של מוסרי המחלוקת בבבל, רבי יוחנן כפר באותנטיות של ברייתא זו. "כשירים היו" פירושו לדעתם שאותם זקני כהונה שנכנסו בין האולם למזבח, פיננו את הערבות ונתנו אותן בלולביהם, היו זקנים דווקא, ולא בעלי מום. מתברר אפוא שלפי רבי יוחנן אין כאן ברייתא אותנטית, ומשום שמוסרי המחלוקת בבבל פסקו כמותו, הם בחרו להציג את תוכן הברייתא כעמדת ריש לקיש. בכך, כאמור, לא היה משום עיוות דברי ריש לקיש, שכן מסוגיית תרומת הדשן ביומא מתברר שהוא אכן סבר שבכגון אלו בעלי מום נכנסים בין האולם למזבח, ואף אם אין כאן ברייתא אותנטית, או אם ברייתא זו אינה אליבא דהלכתא, זו עדיין עמדת ריש לקיש. כמו כן, הניסוח 'כדי לצאת בערבה' משקף אל נכון את משמעותה המקורית של הברייתא שבירושלמי ואת דברי ריש לקיש: מדובר בכהנים בעלי מום הנכנסים בין האולם למזבח כדי ליטול מעל גבי המזבח ערבות שבהן יצאו ידי חובתם הפרטית, דהיינו מצוות ערבה שבולב.

10 כיוצא בזה מצאנו בספרא אמור פרק ג סימן יא, מהד' וייס, צה ע"ד, שבעת הצורך נכנסים בעלי מום למזבח כדי לעסוק בתחזוקת ריקועי הנחושת שעל המזבח: "יכול לא יכנס לעשות ריקועות? תלמוד לומר: אך. כך הוא מצוותו: הכהנים נכנסים. אם אין כהנים – ליום נכנסים. אם אין טהורים – נכנסים טמאים. ואם אין תמימים – נכנסים בעלי מומים".

את דברי רבי יוחנן: "כשירים היו", הבינו מוסרי המחלוקת בבבל כפקפוק באותנטיות של הברייתא המובאת בירושלמי. אולם מכיוון שפירוש זה אינו עולה באופן חד משמעי מדברי רבי יוחנן שבירושלמי,¹¹ הם ניסחו את דברי רבי יוחנן מחדש כשאלה עוקצת המפקקת בעמדת ריש לקיש: "מי אמרה?", שמשמעה דומה ל"מי אמר?" בשפת הדיבור העכשווית (או "says who" באנגלית) – לשון דחייה. 'מי' כאן היא 'מי' בארמית גלילית, ופירושה 'מי' בעברית, ולא 'האם' כמו בארמית בבליית. אבל אין זה אומר שניסוח הדברים בבבלי אכן משקף את דבריו המקוריים של רבי יוחנן. מוסרי דברי רבי יוחנן בבבל הם שדאגו לנסח את דבריו בלשון 'מי אמרה' ולא בלשון 'מאן אמרה', הרגיל בארמית בבליית, שהרי ראינו שמוסרי דברי רבי יוחנן בארץ ישראל מסרו את דבריו בלשון 'כשירים היו'. מדוע אפוא דאגו מנסחי דברי רבי יוחנן בבבל לנסח את הדברים בארמית גלילית, בלשון 'מי אמרה' ולא 'מאן אמרה'? מעבר לניסיון להעניק לדברי רבי יוחנן נימה של אותנטיות, נראה שביקשו להדגיש את העובדה שמדובר בשאלה רטורית עוקצת ולא בשאלה רצינית בנוגע למקור דברי ריש לקיש, שהרי הביטוי 'מאן אמרה' משמש בבבלי¹² כשאלה תמימה: מה מקור הלכה זו ומי אמר אותה, ולא כשאלה עוקצת שאין עליה תשובה.¹³

המשך הסוגיא אינו עשוי עור אחד. דומה שהרובד השני של הסוגיא, כלומר התייחסותו הראשונה של העורך הבבלי לחומר הארץ ישראלי שעמד לפניו בניסוח שבפיסקאות [1-2], כללה את הפיסקאות [3] ו-[5] בלבד. וכפי שיתברר להלן, המילים 'מי אמרה' בנטילה דלמא בוקיפה' נוספו בשלב מאוחר יותר לפיסקא [5] על פי דברי רבי יוסף שבפיסקא [18] בסוגיא הקודמת, 'ערבה', מג ע"ב-מד ע"א. פיסקאות [3] ו-[5] במתכונתן המקורית:

מי אמרה? הא איהו אמר!

אלא: מי אמרה בבעלי מומין, דלמא בתמימים?

נועדו פשוט להבהיר שהשאלה 'מי אמרה' אינה שאלה תמימה כמו 'מאן אמרה' בבבלי, אלא לשון דחייה. כדי להוציא מהאפשרות שמדובר בשאלה תמימה שואל בעל הסוגיא "מי אמרה? הא איהו [ריש לקיש] אמרה!", ומשיב: "אלא: מי אמרה בבעלי מומין, דלמא בתמימים?", כלומר: רבי יוחנן לא ביקש לשאול בתמימות על מקור הדברים, שכן הוא ידע שמקור הדברים הוא ריש לקיש, אלא ביקש לדרות את הדברים בטענה שכל תפיסתו של ריש לקיש, שלפיה גם כהנים בעלי מום השתתפו בטקס הערבה, אין לה על מה שתסמוך. ואפשר שהסבר זה נוסף על ידי מוסרי הדברים בבבל עצמם, שעדיין הכירו את הניסוח 'כשירים היו' שבירושלמי, שאותו הביאו כאן בלשון 'מי אמרה' [כלומר את דברי רבי אלעזר ברבי צדוק במשנה מעילה ג ז] בבעלי מומין, דלמא בתמימים?".

בשלב זה כללה הסוגיא את הפיסקאות [1, 2, 3] ואת רוב פיסקא [5]. אולם מטרת פיסקאות [3, 5], להבהיר את משמעות הביטוי 'מי אמרה' שבדברי רבי יוחנן, לא היתה מובנת לבעל גמרא מאוחר; הרי פשיטא שריש לקיש אמרה, ופשיטא שרבי יוחנן מפקק בסמכותו לקבוע הלכה כזו! לכן ראה בעל גמרא זה לנכון לפרש מחדש את דברי בעל הגמרא שקדם לו: "הא איהו אמר", בצורה יותר 'מתוחכמת', במובן: "הא רבי יוחנן בעצמו אמרה", כלומר, כיצד יכול רבי יוחנן לפקק במקור דבריו של ריש לקיש, הרי הוא עצמו מקור הדברים! דא עקא, לא מצא בעל הגמרא השני הזה מימרא של רבי יוחנן שבאמת יכולה היתה לשמש מקור להלכה זו של ריש לקיש, אבל עמדה לפניו מימרת רבי יוחנן בשם התנא רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן, שלפיה עצם מצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני. והרי מטבע הדברים אין משיבים על פרטי הלכה שהיא הלכה למשה מסיני, ואם מודה רבי יוחנן בכך שעצם מצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני, ואם ריש לקיש קיבל מסורת שלפיה כהנים בעלי מום נכנסו בין האולם למזבח לשם

11 ואכן, פני משה פירש את הירושלמי במובן הפוך: כהנים בעלי מום כשרים היו להיכנס לאזור המזבח לצורך זה, ואף קרבן העדה הכריע לטובת פירוש זה, וכן פירשנו לעיל.

12 ראו לדוגמה ברכות מט ע"א; כתובות סט ע"א.

13 דוגמה לשאלה עוקצת בבבלי בכגון זה מצאנו בדברי רב יוסף בסוגיא הקודמת, 'ערבה', פיסקא [18]: "מאן לימא לן דערבה בנטילה? דלמא בוקיפה!". והשוו פיסקא [5] בסוגיא שלנו, ועיוני הפירוש לפיסקא זו להלן.

מצוות ערבה, כיצד יכול רבי יוחנן להשיב על הלכה זו? מה בין זה לבין ביתסין, שפקפקו בכך שערבה דוחה שבת? ובעל גמרא זה פירש את פיסקא [5], שעמדה לפניו מכבר, במובן זה: אמנם רבי יוחנן סבור שמצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני, אבל הוא התייחס למצוות ערבה כפי שהיא נשתמרה במקורות התנאיים שבמשנה סוכה פרק ד.¹⁴ לכן דחה את דברי ריש לקיש שלפיהם גם בעלי מום נכנסו בין האולם למזבח לצורך מצוות ערבה. מכיוון שאין מקור תנאי לכך, פרטים אלו אינם חלק מההלכה למשה מסיני, וממילא אין להם כל בסיס.

פיסקא [3], תוספת בעל גמרא מאוחר זה לסוגיא, דומה מאוד לדברי רבי זירא לרבי אבהו בסוגיא הבאה, סוגיא ה', 'נביאים', מד ע"א:

אמר ליה רבי זירא לרבי אבהו: מי אמר רבי יוחנן הכי <שערבה יסוד נביאים>? והאמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה וניסוך המים – הלכה למשה מסיני!

וכפי שנראה להלן,¹⁵ ייתכן שתוספת בעל הגמרא המאוחר שלנו מושפעת מהדברים שנאמרו שם. כמו כן, בעל הגמרא המאוחר הכיר גם את דברי רבי יוסף שבסוגיא הקודמת: "מאן יימר לן דערבה בנטילה, דילמא בזקיפה?", והוא שילב גם אותם לתוך הניסוח המחודש של דחיית רבי יוחנן את דברי ריש לקיש: לא זו בלבד שלריש לקיש אין סמכות לקבוע שבעלי מום נכנסו בין האולם למזבח בשעת קיום מצוות ערבה, אלא שמדבריו משתמע שיש חובה אישית ליטול ערבה, שכהנים בעלי מום צריכים לצאת בה, ואף הרחבה זו של מצוות ערבה אין לה יסוד בדברי תנאים. אמנם משנה מעילה ג' מדברת על זקנים הנכנסים ונוטלים ערבות מעל גבי המזבח כדי לצאת באמצעותן ידי חובת מצוות ארבעת המינים, אולם משנה זו נעלמה מעיניו בהקשר זה, או שלא הבין שדברי ריש לקיש מוסבים על פינוי המזבח מערבות לאחר הטקס, וסבר לתומו שמדובר בקיום מצוות ערבה ממש. ועל כך הקשה מניין לו לריש לקיש שיחידים 'נוטלים' ערבות במסגרת מצוות ערבה: "מי אמרה בנטילה, דילמא בזקיפה?". את הטענה הזאת הוא שאב מדברי רב יוסף בסוגיא הקודמת, אף על פי שהם נדחו בסוגיא ההיא במתכונתה הנוכחית. על כך נדון להלן, בעיוני הפירוש לפיסקא [5].

עיוני פירוש

[1] אמר ריש לקיש: כהנים בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח כדי לצאת בערבה

ראו לעיל, מדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה', שם פירשנו שכהנים אלו נכנסו בין האולם למזבח לאחר זקיפת הערבות וקיום הטקסים המתוארים במשנה סוכה ד' ה כדי לפנות את הערבות מעל גבי המזבח ולהשתמש בהן בלולביהם בנטילת הלולב, וכפי שמצאנו במשנה מעילה ג' ז בנוגע ל'זקנים' – ככל הנראה זקני כהונה. על פי המקבילה בירושלמי הראינו שמדובר בברייתא, ולא בהלכה מקורית של ריש לקיש.

אולם הפירוש המקובל הוא שלדעת ריש לקיש בעלי מום השתתפו במצוות ערבה עצמה: זקיפת הערבות וחייבוטן, והקפת המזבח תוך כדי נטילתן. שמואל ספראי הבין, בין היתר על סמך דברי ריש לקיש כאן, שכל אלו שבמשך השנה פסולים היו מלהיכנס בין האולם למזבח – ואף זרים גמורים שאינם מזרע אהרן – עשו זאת בחג הסוכות, 'החג', שהיה העלייה המרכזית לרגל של העם היהודי ושבנו השתתף בטקסים מיוחדים.¹⁶ לאחרונה נקט גם ישראל קנוהל עמדה זו, וראה

14 דומה שנתעלמה מעיניו משנה מעילה ג' ז בהקשר זה, ועל כל פנים, עד ימיו כבר נשכח שדברי ריש לקיש היו מוסבים על משנה זו דווקא. ראו להלן בסמוך.

15 עיוני הפירוש לפיסקא [4].

16 ש' ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, תל אביב תשכ"ה, עמ' 191-192, 212.

בהשתתפות העם במצוות ערבה סימן מובהק לניסיון ההלכה הפרושית לשתף את העם בעבודת בית המקדש¹⁷ – זאת בניגוד לעמדת ביתסין וצדוקים, שהקפידו הקפדה יתרה על טהרת המקדש ועל הגבלת הכניסה לכהנים תמימים בלבד.¹⁸

ספראי ראה בגישה זו את פשוטה של משנה סוכה ד ה: "מצות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלם ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח ... בכל יום מקיפין...". תיאור זה של מצווה שלכאורה כל ישראל חייבים בה, מתחיל בליקוט ערבות במוצא, ואין סיבה להניח שלא כל ישראל השתתפו בה כשם שהשתתפו בשאר מצוות החג המנויות במשנה סוכה ד א. ואם הנושא של "יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה" הוא כל ישראל, אזי גם הנושא של "ובאין וזוקפין ... בכל יום מקיפין" הוא כל ישראל.

אך מכיוון שבמשנה ג שנינו במפורש, לפי עדי הנוסח הטובים של המשנה: "מצות לולב כיצד? כל העם מוליכין את לולביהן להר הבית", ואילו כאן לא נאמר במפורש "כל העם", נראה שכאן לאו דווקא כל העם "יורדין ... ובאין וזוקפין". קשה לדמיין את העם כולו עושה את הדרך ממוצא למקדש יום יום, ואין עדות על כך שהותר לזרים של ממש להתקרב למזבח לצורך זה. תיאור טקסי המקדש בסדרה של צורות בינוני ברבים מאפיין מקרים שבהם הנושא לא מוגדר, גם כשברור שהנושא הוא כהנים מכהני המקדש, שלוחיהם או קבוצה מסוימת של אנשים, ואינו מצביע בהכרח על כך שמדובר בחובה המוטלת על כל אחד ואחד.¹⁹

סימוכין לגישתו מצא ספראי במובאה מן ה'ירושלמי' המופיעה אצל בעלי הלכה רבים מאירופה בימי הביניים, שאותה ייחס אביגדור אפטוביצר ל'ספר ירושלמי'²⁰ – חיבור מאוחר הכולל חומרים מכל התקופות, המעורבים בנוסח התלמוד הירושלמי האותנטי שהגיע לידינו.²¹ וזה לשון הראב"ה:

ומה שנהגו להוציא ספרי תורה ולהקיף כל שבעה מצאתי ראייה בירושלמי פרק לולב וערבה: בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת וכו'. סדר הקפה – כל ישראל גדולים וקטנים נוטלין את לולביהן בידיהם הימנית ואתרוגיהן בידיהן השמאלית ומקיפין הקפה אחת. ואותו היום מקיפין שבע פעמים. ניחא בזמן שיש מזבח, בזמן שאין מזבח חזן הכנסת עומד כמלאך ה' צבאות וספר תורה בזרועו והעם מקיפין אתו דוגמת המזבח. וכמדומה שכן הוא במדרש שוחר טוב.²²

17 י' קנהל, "פולמוס הכתות בימי בית שני והאסכולות הכהניות שבתורה: שאלת שיתוף העם בעבודת המקדש במועדים", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 139-142. וראו גם א' שמש (לעיל, הערה 9), עמ' 185, והערה 11 שם, שלכאורה מייחס עמדה זו גם ל'י' ווסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר-יהודה: ההרורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת 'מקצת מעשי התורה'", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 65-68, אלא שזוסמן שם עסק באופן כללי בהקלות הפרושים בעניין טהרת עמי הארץ ברגלים ובשיתוף העם בעבודה במקדש, עד כדי כך שנוקקו להטבלת המנוחה ביום טוב (תוספתא חגיגה ג לה), מבלי להתייחס לכניסת זרים בין האולם למזבח במסגרת מצוות ערבה בפרט. אפשר שזוסמן רומז לאפשרות כניסת זרים בין האולם למזבח כדי לקיים מצוות ערבה בהערות 220, 225 בעמוד 68 שם, אך אינו מציין אפשרות זו במפורש, ומהערה 225 משתמע שלדעתו רק באירוע יוצא הדופן המוזכר בתוספתא סוכה ג א, כשחל שביעי של ערבה בשבת וכבשו ביתסין את הערבות מתחת לאבנים, השתתפו עמי הארץ בטקס הערבה.

18 ואכן, מצאנו בירושלמי יומא ב א, לג ע"ג, שלפי רבי אלעזר, עבודה כגון הוצאת הדשן – הכשרה בעלי מום – כשרה גם בור: "כמאן דאמר: אחרים – לרבות בעלי מומין, הוא זר הוא בעל מום". אולם ברור שהרחבה זו של ההלכה בספרא היא חידוש של בעל הגמרא בירושלמי, ואילו התכוונו רבי אלעזר בספרא וריש לקיש בירושלמי להכשיר זר להוצאת הדשן או תרומתו, הם היו נוקטים רבותא זו.

19 השוו לדוגמה משנה שקלים א א-ג; יומא א א; סוכה ה ג. והשוו גם תוספתא יבמות ז ב בגירסת כ"י וינה: "כיצד מצות יבום? עושין בה מאמר...". ואף על פי ששאר העדים גורסים: "עושה בה מאמר", נראה שיש בגירסא זו לפחות דוגמה לשימוש הסתמי בבינוני ברבים, לאו דווקא כדי להעיד על מעשה שבו משתתפים כולם. ייתכן שאף משנה מעילה ז ג, שלפיה דווקא הזקנים נתנו מערבות המזבח בלולביהם, מצביעה על כך שלא כולם השתתפו בטקס, שהרי אילו היה כל אחד מביא ערבי נחל ממוצא וזוקף אותן מסביב למזבח, נראה שכל אחד היה מרשה לעצמו גם ליטול מהערבות שהביא ללולבו. גם מסיפור עמי הארץ וביתסין, המופיע בתוספתא סוכה ג א ולעיל, סוגיא ג, 'ערבה', מג ע"ב-מד ע"א, פיסקא [27], משתמע שלא כל העם עסק בליקוט הערבות ובוקיפתן מסביב למזבח, ובאופן יוצא דופן נאלצו עמי הארץ להתערב במקרה ההוא.

20 ספר ראב"ה, הלכות לולב, סימן תרצב, מהד' אפטוביצר, ניו יורק תשמ"ג, חלק ב, עמ' 397-398, הערה 9.

21 ראו א' אפטוביצר, ספר מבוא הראב"ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 275-277, וציונים שם; י' ווסמן, "ירושלמי כתב יד אשכנזי" וספר ירושלמי", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 37-63, וציונים שם.

22 ספר ראב"ה (לעיל, הערה 20, הלכות לולב, סימן תרצב, עמ' 397-398; השוו שם, סימן תרצט, עמ' 408.

לפי זה אכן נהגו כל ישראל להקיף את המזבח (בלולב, ולא בערבה!) בימי הבית. אבל כבר הראה אפטוביצר שעדות זו מספר ירושלמי היא שילוב של שני קטעים ממדרש שוחר טוב – מדרש תהלים המאוחר.²³ במדרש למזמור כו סימן ה:

ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה' – כי האי דתנן: בכל יום היו מקיפין את המזבח [פעם אחת ואומרים אנא ה' הושיעה נא]. ובמה היו מקיפין אותו? בלולב והדס וערבה בימין ואתרוג בשמאל, שנאמר: ולקחתם לכם (ויקרא כג מ) – שיהא במקח ולא בגזל,

אכן מדובר בהקפת המזבח בלולב, אבל לא נאמר שם שכל ישראל השתתפו בהקפה זו. ובמדרש למזמור יז סימן ה:

כיון שהגיע יום טוב הראשון של חג וכל ישראל גדולים וקטנים נוטלין לולביהם בימינם ואתרוגיהם בשמאלם – מיד הכל יודעין שישראל נוצחין בדין. וכיון שהגיע יום הושענא רבה נוטלין ערבי נחל ומקיפין שבע הקפות, וחזן הכנסת עומד כמלאך אלהים וספר תורה בזרועו, והעם מקיפין אותו דוגמת המזבח, שכך שנו רבותינו: בכל יום היו מקיפין את המזבח ואומרים אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא, וביום השביעי היו מקיפין שבע פעמים,

אכן מדובר בכל ישראל, אבל לא בהקפת המזבח בימי הבית אלא בהקפת הבימה בזמן הזה. וכפי שציין אפטוביצר שם, כך עולה בבירור מהמקור שבו השתמש בעל מדרש תהלים, פסיקתא דרב כהנא כז ב, ה:

[ב]...לפי שישראל ושרי אומות העולם ניכנסין ומקטרגין לפני הקב"ה בראש השנה, ולית אנן ידעין היילין אינן ניצוחייה, אלא ממה שישר' יוצאין מלפני הקב"ה ולולביהם ואתרוגיהם בידיהם אנן ידעין דישר' אינן ניצוחייה...

[ה] ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך י"י (תהלים כו ו). ארחץ בנקיון כפי – במקח ולא בגזל. ואסובבה את מזבחך י"י – כי הא דתנינן תמן: בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים אנא י"י הושיעה נא וג' (שם, קיח כה).

הוזה אומר: בפסיקתא דרב כהנא ובשוחר טוב מצאנו דרשות נפרדות על מצוות לולב ועל הקפת המזבח, ובעל ספר ירושלמי הוא שהביאן בזו אחר זו ויצר את הרושם שמדובר במדרש אחד העוסק בהקפת המזבח על ידי כל העם.

נמצינו למדים שאין כל הוכחה במקורות לשיתוף זרים במצוות ערבה כפי שהיא מתוארת במשנה סוכה ד ה, ונראה שמדובר בהשלכה אחורה של מנהג ההקפות בימי הביניים, שהוא כמובן זכר להקפות הכהנים את המזבח, אבל אין זה אומר שגם בהקפות המזבח השתתפו כל ישראל. ואדרבה, דברי ריש לקיש כאן בעניין בעלי מום מוכיחים את ההפך, שהרי אילו היה מקובל לשתף גם זרים ממש בעבודה זו היה ריש לקיש מציין זאת לרבותא, וכל שכן כהנים בעלי מום.

[2-3] אמר ליה רבי יוחנן: מי אמרה? מי אמרה? הא איהו אמר!

ראו לעיל, מדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה', ולהלן, עיוני הפירוש לפיסקא [5].

[4] דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה וניסוך המים – הלכה למשה מסיני

ראו לעיל, בדיון בסוגיא הקודמת, 'ערבה', עיוני הפירוש לפיסקאות [39-40], ולהלן, בדיון בסוגיא ה, 'נביאים'.

[5] אלא מי אמרה בנטילה, דלמא בזקיפה? מי אמרה בבעלי מומין, דלמא בתמימים?

השאלה "מי אמרה בבעלי מומין, דלמא בתמימים?" היא ודאי העיקר כאן, והיא גם זו המקבילה,

להבנת בעל הסוגיא שלנו, לדברי רבי יוחנן "כשירים היו" שבירושלמי, וכפי שפירשנו לעיל במדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה'. אך מה עניין "מי אמרה בנטילה, דלמא בזקיפה" לכאן? נראה ששאלה זו נוספה על ידי בעל הגמרא השני, העורך המאוחר שהוסיף לסוגיא את [3-4]. עורך מאוחר זה הוא כנראה בעל הסוגיא הקודמת, 'ערבה', וכך הכיר את דברי רב יוסף "מאן לימא לן דערבה בנטילה? דלמא בזקיפה!". בשאלה זו מבקש בעל הסוגיא שלנו להביע את הסתייגותו של רבי יוחנן מדברי ריש לקיש "כדי לצאת בערבה" כאילו מדובר בחובת הגוף המוטלת על כל אחד ואחד, כולל כהנים בעלי מום. 'נטילה' מתפרשת בסוגיא הקודמת כחובת הגוף דוגמת לולב, ואילו זקיפה היא עבודה במקדש הנעשית על ידי הכהנים כנציגי כל העם. ואם בזקיפה מדובר, אזי אין צורך שכהנים בעל מום 'יצאו' בערבה, ומה טעם ייכנסו כלל בין האולם למזבח כדי ליטול ערבות? ברם כפי שפירשנו לעיל, ריש לקיש ומנסח דבריו בבבלי התכוונו שניהם לבעלי מום הנכנסים בין האולם למזבח כדי לפנות את הערבות מעל גבי המזבח לאחר זקיפתן, וזאת כדי לשים אותן בלולביהן "כדי לצאת בערבה", כמנהג הזקנים המתואר על ידי רבי אלעזר ברבי צדוק במשנה מעילה ג ז.